

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Мастер рад

**Национално питање у делима професора Јована
Марјановића**

Ментор:

Проф. др Мира Радојевић

Студент:

Василије Козлина

Београд, септембар 2019. године

Садржај

ПРЕДГОВОР	3
1. Увод	5
2. Од развоја српског национализма да националног питања	7
2.1. Зачеци српског национализма	7
2.2. Идеје српског национализма	8
2.3. Борба са империјализмом – раст српског национализма	9
2.4. Српски национализам и југословенска идеја	11
2.5. Национално питање међу социјалистима	14
2.6. Четврти конгрес Комунистичке Партије Југославије 1928. године	16
2.7. Погледи комуниста на национално питање у Другом светском рату	17
3. Најзначајнија дела Јована Марјановића и национално питање	19
3.1. <i>“Дража Михаиловић између Британаца и Немаца”</i>	19
3.2. <i>“Наш ослободилачки рат и народна револуција 1914 - 1945”</i>	20
3.3. <i>“Устанак и народно-ослободилачки покрет у Србији 1941. године”</i>	21
3.4. <i>“Београд”</i>	22
3.5. <i>“25 година Социјалистичке Југославије”</i>	23
3.6. <i>“Конгреси наше Партије”</i>	24
4. Отпор према владајућој политици и искључење из Партије	26
5. Закључак	30
6. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	31

ПРЕДГОВОР

Национално питање је заузимало високу позицију на скали проблема у бившој југословенској држави већ од њеног самог настанка. Односи између нација креирали су различите погледе на уређење државе, али и на одговорност за претрпљену штету и страхоте кроз које је народ пролазио. Тема овог рада фокусира се на то како је на тај проблем професор Филозофског Факултета Јован Марјановић гледао са становишта науке, али и да ли је његов истраживачки рад на овом пољу довео до сукоба са званичним ставовима Партије после 1966. године.

У овом раду коришћена је архивска грађа из Архива Србије, фонд који садржи стенографске белешке са седница Савеза Комуниста Србије. За овај рад коришћене су белешке са 14. седнице где је професор Марјановић изнео неслагање са званичком државном политиком. Део ових белешки објављен је у делу др Миломира Гаталовића *“Бурна времена, Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966 - 1969”* које је такође значајно помогло аутору приликом писања о отпору професора Марјановића партијској политици. Један део седнице објавили су Бранко Петрановић и Момчило Зечевић у *“Југославија 1918 - 1988. Тематска збирка докумената”*. За исто поглавље значајни су *“Пишчеви записи (1951 - 1968)”* од Добрице Ћосића, сведока и учесника 14. седнице Савеза Комуниста Србије.

Централни део рада свакако чине научна дела професора Јована Марјановића у којима су анализирани погледи на национално питање. Аутор је услед великог научног опуса професора Марјановића издвојио његова најзначајнија дела које је потом детаљно анализирао са нагласком на делове где се спомиње национално питање. Да би се заокружила прича о националном питању, аутор је морао да објасни настанак истог проблема, од првог појављивања национализма до његове трансформације. Српски национализам је узет из тог разлога што је српски народ био најбројнији и међу најутицајнијима у југословенској држави. Посебно је обрађен поглед Комунистичке Партије Југославије на овај проблем, јер је и сам професор био члан исте, те можемо рећи

да је он утицао на његов научни рад. Последњи део рада бави се 14. седницом Савеза Комуниста Србије, која је била од изузетног значаја за живот професора Јована Марјановића. Анализиран је њен ток, као и излагање професора Марјановића који је дошао у сукоб са владајућом политиком. Његови погледи на национални проблем Косова и Метохије биће кључни за његово искључење из Партије.

На крају аутор жели да се захвали особљу Архива Србије на уступљеној грађи и професионалном односу, као и својој менторки др Мири Радојевић чији су савети и критике значајно допринели овом делу.

1. Увод

Јован Марјановић рођен је 10. априла 1922. године у Београду. Пре рата завршио је Другу београдску гимназију у Београду. Док се 1941. године припремао за упис на Електротехнички Факултет у Београду, избио је Други светски рат.

Од 1941. до 1945. године, у Народноослободилачкој војсци Југославије налазио се на дужности политичког комесара чете, батаљона и бригаде, те можемо рећи да је био упознат са политичким радом Комунистичке Партије Југославије. По ослобођењу био је на партијско-политичким дужностима кратко време, а онда је постављен за директора Београдског Историјског Архива, где је радио до 1963. године. Године 1946. је послат у Москву у Партијску школу, али је 1948., када је дошло до раскида између Југославије и СССР-а, повучен заједно са осталим Југословенима. Завршио је Економију и Историју на Београдском Универзитету и докторирао на тему *Народноослободилачки покрет у Србији 1941-1945*. Постављен је 1963. године за сталног професора Историје XX века на Катедри за Историју, Филозофског Факултета у Београду. Године 1979. оснива катедру за *Историју Југославије 1918-1978*, где је радио и као предавач.

После Брионског пленума 1966. године поново је у жижу интересовања дошло национално питање. У овом делу детаљно ћемо анализирати како га је професор Марјановић представио кроз његова најзначајнија дела. Брионски пленум довео је до поновног преиспитивања “непослушних” чланова Комунистичке Партије Југославије. Она није трпела било каква другачија тумачења или довођења у сумњу њених одлука. Управо у тим годинама долази до повећања тензија на Косову и Метохији. Аутономијом, и национална права постала су монете за трговину политичким утицајем и позицијама. У овој трговини свако је покушавао да извуче највећу корист за себе, не марећи за интересе целокупне државе. Професор Марјановић, као високообразован човек, уочио је ове проблеме, а као уверени комуниста, сматрао је да они разарају комунизам и заједништво југословенских народа. Питање себичности народа по питању својих интереса на уштрб државе покушао је професор Марјановић да постави на седници Савеза Комуниста

Србије, али је наишо на жесток отпор. Национално питање је био гордијски чвор за југословенску државу која није успела да се избори са њим. Да би се разумео сложен процес односа између нација потребно је да видимо како се то питање створило, те развијало.¹

---

¹ *Мала енциклопедија Просвета*, Београд 1986, 520;
Јован Марјановић, *Устанак и народно-ослободилачки покрет у Србији 1941. године*, Београд 1963, 568 .

2. Од развоја српског национализма да националног питања

2.1. Зачеци српског национализма

Током петовековног ропства српског народа Српска православна црква је играла битну улогу у очувању његовог ентитета. Кроз усмену књижевност о моћној средњовековној Србији духовно је ујединила расејани народ на идеји „заветне нације“. Ова идеја окупила је разне народе Европе уједињене вером, заједничким култовима, те митом о „изабраности“. Кључну улогу у српском случају имала је Пећка патријаршија која је кроз култ сећања на Немањиће, Светог Саву и Косовски завет поставила темеље српског национализма.²

Међутим, појава просветитеља и романтизма донела је нове идеје. Оне у Француској отворено улазе у сукоб са католичком црквом потискујући је из јавног живота у приватни, а предност дају слободној вољи. Са друге стране Рајне, у верски разједињеној Немачкој, за национални идентитет се сматра језик, обичаји и предање. Носиоци ових идеја у Србији били су Доситеј Обрадовић и Вук Караџић. Њихова секуларна идеја „Срби три вере“ као и Вукова реформа српског језика, потиснуле су „заветну нацију“ са главне сцене. Тако је језик постао културно средство које би допринело уједињењу, не само Срба, већ свих Јужних Словена. Када овоме додамо то да је Србија уставна монархија са скоро општим правом гласа, где су сељаци своја права и поседе стекли кроз самосталну борбу, где су се развиле идеје парламентаризма, демократије, социјалне правде, владавине права, није изненађујуће што је целокупна српска елита Србију гледала као „Пијемонт“ Јужних Словена.³

---

² М. Ковић, *нав. дело*, 205-206; Јово Бакић, *Идеологије југословенства између српског и хрватског национализма 1918 – 1914*, Зрењанин 2004, 61-62.

³ М. Ковић, *нав. дело*, 206-209; Јово Бакић, *нав. дело*, 88; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије: 1790 - 1918 2*, Београд 1989, 61.

2.2. Идеје српског национализма

Српски интелектуалци, као носиоци развоја идеје српског национализма, су сматрали да она није једна константа, већ промењива појава. На њу је утицао сам припадник те нације и његово друштво, кроз књижевност, уметност, музику, ентологију, тумачење историје, географије и слично. Овом појавом највише се бавио Јован Цвијић и детаљно ју је изнео у свом чланку *Културни појаси Балканског полуострва*. Према Цвијићу, на Балкану постоји више „културних појасева“, често на истој територији. За основу ових вишеслојних „појасева“ Јован Цвијић је узео „динарски тип“ појединца који је својом слободном вољом, те горе наведеним утицајима, добијао нове квалитете. Овај антрополошко - географски поглед био је близак француском антропологу Жозефу Деникеру, који је 1900. године изнео идеју нације засноване на раси. Он је, такође, за основу националног идентитета на Балкану узео „динарски тип“ појединца.⁴

Велики утицај на српске интелектуалце имало је објављено предавање француског историчара и позитивисте Ернеста Ренана *Шта је нација* из 1883. године. Према њему, две најбитније компоненте нације су заједничка сећања и слободна воља. Оне су нашле плодно тло међу српским интелектуалцима који су се свесно повезивали са француским моделом нације, за разлику од немачког, уобличеног у језику и крвном сродству. У Краљевини Србији, где су демократија, либерализам и политичке слободе пустиле корене, није било места немачком моделу који се косо са њима. Након свега, српска елита је тежила да процени њихову садашњост, те да у складу са њом формира своје идеје. У Европи су се баш у том периоду одиграли битни догађаји који су утицали на развој идеје српског национализма. Уједињење Немачке, потом разочарање на Берлинском Конгресу допринели су да српски национализам стане у одбрану од нове опасности - аустроугарског империјализма.⁵

---

4 М. Ковић, *нав.дело* 231-232; М. Екмечић, *нав. дело*, 503.

5 М. Ковић, *нав.дело* 234-242; М. Екмечић, *нав. дело*, 478.

2.3. Борба са империјализмом – раст српског национализма

Краљевина Србија се током владавине последњих Обреновића, Милана и Александра, све више везивала за Аустроугарску која је у име „цивилизаторске мисије“ окупирала Босну и Херцеговину. У Србији је овај потез протумачен чистим империјалистичким амбицијама Аустроугарске за колонијом, а Јован Скерлић је приказом књиге француског историчара Едуара Дрија изводио исте закључке. Он је додао још да је њој Балкан полазна тачка ка Малој Азији, која је била циљ немачког империјализма, те позивао на уједињење свих Јужних Словена од ове опасности.⁶

Амбиције новоостварене европске силе Немачке и њене савезнице Аустроугарске биле су окренуте ка Истоку. Тај пут покушао се прећи капитализмом. Краљевина Србија је била снажно економски везана за Аустроугарску, која је на ову карту често играла, нарочито после Мајског преврата. Између осталог, српски сељак правио је бразде на њивама са немачким челичним плугом. Полазна тачка овог плана одиграла се окупацијом Босне и Херцеговине после Берлинског конгреса 1878. године. Јован Скерлић је јасно приметио да се иза те „цивилизаторске мисије“ крила тежња за стварањем колоније. Стога је за главног непријатеља према српском националном питању видео баш немачко – аустроугарски империјализам. Јован Цвијић није окупаторски режим у Босни и Херцеговини окарактерисао као колонијални, али је додао да је о поседовао све његове особине, попут власти Британије у Индији. Те особине огледале су се у страној бирократији са посебним узвишеним статусом, одржавању локалног становништва у феудалној потчињености, политичком систему без слобода или у заносним фасадама елитних хотела у којима су смештане стране делегације како би се уверили у успех „цивилизаторске мисије“. Са друге стране, проблеми сиромаштва, образовања и осталих елементарних проблема нису решавани.⁷

Некако усамљен међу српским интелектуалцима стајао је професор правног факултета и конзервативац Живојин Перић. Он је заузимао проаустријски став, те сматрао

---

⁶ М. Ковић, *нав. дело* 212-214.

⁷ М. Ковић, *нав. дело* 216-218; М. Екмечић, *нав. дело*, 61.

демократију опасну по српско национално питање, јер се она више бави човеком, а не државом. Као припаднику „старе генерације“, на коју је Беч имао јак утицај током 19. века, сукобио се са новим идејама „млађе генерације“ образоване у Францукој и Швајцарској. Ова појава у сукобу идеја поменутих „генерација“ познатија је као „културни рат“. Ипак, сви они су јасно правили разлику између политичких идеја и спољних политика које су долазе од стране великих сила. Они су ценили достигнућа у области културе и политичких идеја у којима су тражили своје узор, али јасно су осуђивали и водили борбу против себичне колонијалне спољне политике.⁸

У Краљевини Србији је почетком 20. века незадовољство политиком краља Александра Обреновића достигло врхунац. Нестабилна унутрашња политика и спољна политика са ослоном на империју северно од Саве и Дунава, допринеле се развоју националне идеје која је подразумевала ослобођење из „тамнице народа“. Најјача политичка странка тог времена, Радикална странка, пропагира политику заокрета, чак и по цену свргавања династије Обреновић. Следећи корак би био уједињење Срба у демократску заједницу. Сличан поглед имали су и либерали који су се залагали за уједињење Срба у етнографским границама. Аустроугарска држава је била добро упозната са ситуацијом у српском друштву преко своје мреже добро организованих доушника. Они су извештавали о напетом ситуацији, те како Београд постаје велик град и центар југословенске идеје.⁹

Мајским превратом 1903. збачену династију Обреновић заменила је супарничка династија Карађорђевић. На место краља ступио је Петар I Карађорђевић који се обавезао да ће чврсто поштовати уставне и парламентарне норме. Враћен је Устав из 1888. године који је успео да оствари кључне демократске идеале 19. века, као што су народна сувереност, најшире право гласа и скупштина. У „златном добу“ српске демократије, које обухвата раздобље од 1903-1914. године, долази до убрзаног ширења српског национализма. Иако је већина становништва неписмена, оно преко политичких странака усваја идеје о српској нацији. Та развијена свест се манифестује кроз симболе попут заставе, које се све више истиче на видна места, грба који се утиска на сапун, ушива на мараме, капе. Новине прелазе на системску продају на број, те постају доступније, а у

---

⁸ М. Ковић, *нав. дело*, 61, 216-224; Јово Бакић, *нав. дело*, 120.

⁹ М. Екмечић, *нав. дело*, 68, 370-388.

њима се гласно разматра српски национализам. То је период када идеју национализма почиње да прихвата све већи број становништа, када појава српског национализма са елитног типа прелази у масован. После Мајског преврата поново расте утицај слободне Краљевине Србије, чија се национална идеја шири преко њених граница, сада са још већим амбицијама – да уједини све Јужне Словене у једну државу.¹⁰

2.4. Српски национализам и југословенска идеја

Аустроугарске војне власти приметиле су да су се на простор Босне и Херцеговине пробиле идеје из Краљевине Србије. Међу омладином све више јача утицај југословенске идеје. Са друге стране, српски и хрватски политичари су дебату о југословенској идеји из друге половине 19. века наставили и почетком 20. века. У њој су се судариле идеје српске демократије и хрватског државног права тј. око којег центра ће се одиграти процес југословенског уједињења – Београда или Загреба. У овом есеју сагледаћемо главне идеје српских интелектуалаца по питању југословенске заједнице, те како су на њих реговале хрватске политичке елите. Најватренији борац југословенске идеје био је Јован Скерлић који је прозван „најсрећнији Југословен“ јер му је смрт онемогућила да дочека касније политичке, па и физичке борбе у Југославији. Под утицајем Француске, развила се идеја о „заједници воље“ која подразумева да се Срби и Хрвати слободном народном вољом уједине у заједничку државу. Ипак, подразумевало се да та воља долази „одоздо“, од политичких елита које би својим деловањем утицале на национални идентитет. При томе оне доводе до „принудне заједнице“ која настаје као узрок спољашњих притисака, у југословенском случају Аустроугарске. Погледи српске политичке елите у вези одбране државе и нације нису се разликовали од савремених погледа осталих. Снага и јачина државе мерена је територијама, те могућности колико људства може да регрутује у војне сврхе. Мала Краљевина Србија свакако није могла бројчано да парира суседној сили, стога је тражила начин како да увећа територију. Ту је на сцену ступио заједнички језик као чинилац који повезује народ. По тој идеји, простор Босне и Херцеговине, Далмације,

---

¹⁰ Јово Бакић, *нав. дело* 56; М. Екмечић, *нав. дело*, 476, 490-491.

Славоније, где се причао српски језик, улазио би у будуће српске територије. Јован Цвијић је сматрао да би Хрвати, под вођством Људевита Гаја, прихватили реформисани српски језик као књижевни језик, што би допринело бржем уједињењу Срба и Хрвата. Тако би се цифра од око два и по милиона људи попела на цифру од десет милиона који причају истим језиком.¹¹

Међутим, језичка реформа под вођством Људевита Гаја водила је управо супротном процесу – хрватизацији католика на просторима Славоније, Далмације и Босне и Херцеговине. Ове радње подстицане су од стране Аустроугарске као противтежа српском национализму и растућој југословенској идеји. Додатну потпору пружала је и римокатоличка црква. Хрватски политичари нису југословенску идеју гледали изван оквира хрватског државног права, преко којег су имали амбицију за присвајањем територије Босне и Херцеговине. Дакле, иза плашта југословенства крила се идеја о ширењу хрватске државе, можемо рећи великохрватска идеја. Ипак, српска политичка елита је, због тежње за приближавањем са Хрватима, ове идеје проглашавала југословенским, иако оне у основи то нису биле. Са друге стране, готово свака идеја из правца Србије окарактерисана је као великосрпска.¹²

Немачки продор на Исток и раст мађарског национализма је угрозило Хрвате, те их натерало на сарадњу са Србима. Хрватско – српском коалицијом 1905. године Хрвати су се, бар на кратко, одрекли политике државног права и признали политичку индивидуалност српском народу. Коалиција је сковала компромисно решење да су Срби и Хрвати два племена једног народа, што је претеча будуће политике интегралног југословенства. Поред свих неслагања, у омладини је јачао дух југословенске заједнице. Ђаци у Сарајеву, међу којима и Гаврило Принцип, кличу српско – хрватској слози сматрајући себе југословенским националистима. Димитрије Митриновић оснива омладински клуб „Народно уједињење“, а Мишко Јовановић, по угледу на немачке националне организације, оснива „Народну одбрану“. У Београду се 1904. одржавају „Југословенске вечери“ где се први пут појављује југословенска култура. Процеси попут Фридриховог и Велеиздајничког, које је Аустроугарска покренула да би сломила југословенске ентузијасте, ствара контра ефекат. Не помаже ни враћање забране у Босни и

---

¹¹ М. Ковић, *нав. дело* 242-252; М. Екмечић, *нав. дело*, 138.

¹² М. Ковић, *нав. дело*, 143-149; М. Екмечић, *нав. дело*, 138-140.

Херцеговини из 1854. године, о певању српских песама у кафани. Идеја захвата широке националне слојеве, што ће се показати у писмима српских заробљеника у будућем светском сукобу. Победе у Балканским ратовима дале су додатни ветар у крилима југословена, а Београд зацементирао водећу улогу међу Јужним Словенима.¹³

---

¹³ М. Ковић, *нав. дело*, 148, 256-257; Јово Бакић, *нав. дело* 69, 152-153, М. Екмечић, *нав. дело*, 448; Ђорђе Станковић, *Србија 1914 – 1918: ратни циљеви*, Нови Сад 2014, 7-12.

2.5. Национално питање међу социјалистима

Тектонске промене у политичком свету нису могле да заобиђу ни Српску социјалистичку партију која се већ 1912. године пропагирала идеју Балканске федерације којом би се превазишла национална питања. Ово питање доспело је чак преко океана где су исељеници из Србије, Хрватске и Словеније у Сједињеним Америчким Државама прогласили Чикашку декларацију 1916. године. Њоме је предвиђено да будућа југословенска држава буде федеративна.¹⁴

Први светски рат прекинуо је расправе о национализму и националном питању. По завршетку рата основана је „Социјалистичка радничка партија (комуниста)“ која је у почетку национално питање сматрала државно – правно решеним преко уређења локалне самоуправе. Партија се у тим првим данима концентрисала на друга питања, попут аграрног. Ипак, ни њу нису могла да заобиђу дневно – политичка питања у новонасталој држави, где је уређење државе, те национално питање избило у први план. После „Обзнане“ и забране рада, сада већ Комунистичке партије Југославије, током 20 – тих година 20. века, дошло је до борбе Партије у илегалу. У оквиру програма „левице“ и „деснице“ расправљало се и о националном питању. „Левица“ је сматрала да се мора водити упоредна борба социјалне и националне револуције, док је „десница“ сматрала да национално питање мора да се реши у социјализму, али да је потребно формулисати национални програм. Сукоб је био толико жесток да се морала умешати и Коминтерна. У јануару 1924. године у Београду је одржана Трећа земаљска конференција КПЈ, на којој је дефинисана национална политика. Према њој, главни узрок јесте српска буржоазија која покушава да спроводи националну хегемонију, те да веже остале националне буржоазије. Тиме она напросто тера остале нације да се ставе у одбрамбени положај. Услед овог развоја догађаја, комунисти су схватили да Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца није хомогена држава, те да је неопходно федеративно уређење. Партија је такође прихватила

---

¹⁴ *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд 1985, 31, 41.

одлуке Петог конгреса Коминтерне о праву народа на самоопредељење, што ће бити увод у Четврти конгрес КПЈ у 1928. године.¹⁵

---

¹⁵ Исто, 63, 94-105

2.6. Четврти конгрес Комунистичке Партије Југославије 1928. године

Четврти конгрес Комунистичке партије Југославије одржан је у Дрездену од 5. до 16. новембра 1928. године. Поред 26 делегата учествовали су представници Коминтерне – Палмиро Тољати и Д.З. Манулиски, као и преставници Комунистичке омладинске интернационале – Јосип Чижински. На Конгресу су оштро осуђене фракције у Партији, те је донета одлука да се спроведе „најстрожа централизација Партије“¹⁶ која ће се борити против сваког вида разједињености. Прихваћена је оцена Коминтерне да се у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца спрема увођење „великосрпске“ диктатуре, те да су отпори „угњетаних“ нација запараво етапе ка социјалистичкој револуцији. Стога је Партија безрезервно подржавала независност Хрватске и Црне Горе, те независне и уједињене Македоније. Право на отцепљење дато је и мађарској националној мањини на северу Војводине. Крајњи циљ је био стварање Балканске федерације. На одлуке Четвртог конгреса Комунистичке партије Југославије велики утицај имала је Коминтерна, те њене оцене о политичкој ситуацији, како у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, тако и у свету. Услед лошег међународног односа између две државе, Коминтерна је настојала да организује евентуални устанак у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца услед напада на Совјетски Савез, што је Конгрес и прихватио. Политика разбијања овог “санитарног коридора” и пробој револуционарне идеје на Запад остаће на снази све док се на сцени не појави још снажнији и опаснији противник - фашизам¹⁷

---

¹⁶ Исто, 105

¹⁷ Исто, 105 - 109;

Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918 - 1988, књига 1*, Београд 1988, 214 - 219.

2.7. Погледи комуниста на национално питање у Другом светском рату

До почетка Другог светског рата Партија је још једном, на Пленарној седници у Сплиту 1935. године, потврдила свој курс, заузет Четвртим конгресом. На њој је усвојен став да народ има право на самоопредељење до отцепљења. У току обнове Партије 30-тих година 20. века долази до промене курса политике Коминтерне, која сада за главног противника означава фашизам. Класна борба замењује се оснивањем “Народног фронта” тј. политиком концентрације демократско - антифашистичких снага. У рату она ће се манифестовати тако да ће антиимперијалистичка и антикапиталистичка доктрина доживети преображај у антифашистичку и ослободилачку борбу, без обзира на верска и политичка опредељења.¹⁸

У крвавом рату ставови о националном питању избили су у први план. Акцент је стављен на јединство народа. Партија активно ради на стварању националних и покрајинских руководстава како би сваки народ изборио своју слободу, те самим тим имао право да о њој одлучује. Ово би подстакло заједничку борбу свих народа које би за финални циљ имало зближавање истих. Међутим, до стварања српске партијске јединице није дошло у току рата, јер је Партија сматрала да се Срби не осећају угњетено од других народа, те да њихова класна борба нема одлике националног ослобођења. Са друге стране, после слома Ужичке републике новембра 1941. године, руководство Партије закључило је да је циљ Недићеве квинслиншке владе, четника и југословенске владе у избеглиштву исти - великосрпска хегемонија и превласт над осталим народима.¹⁹ Дакле, можемо рећи да су “Закључци” Партије после слома Ужичке републике означили готово сваки политички систем или облик, са којим су у том моменту били у сукобу, као борбу против

---

¹⁸ *Историја савеза комуниста*, 132, 196-199;

¹⁹ *Исто*, 202-203, 215.

старог, угњетачког система, у којем је главну улогу имала великосрпска буржоазија. Тиме је заправо генерализован појам великосрпске хегемоније као стари систем.

Руководство Партије није имало дилему о судбини великосрпске или друге националне буржоазије која је сарађивала са окупатором - делиће је са њим. Стога је Партија прихваћање Народно-ослободилачке борбе сматрала као негацију сваког национализма и хегемонизма. Ова чињеница нам јасно говори да су ове идеје још увек биле јаке у свести народа. Тачка на програм Партије о националном питању у току Другог светског рата стављена је на Другом заседању Антифашистичког већа ослобођене Југославије у Јајцу 29. и 30. новембра 1943. године. На заседању су донесене одлуке да се друштвени односи заснивају на “братству и јединству”, где народи имају права на самоопредељење до отцепљења или уједињења са другима, као и федерални систем уређења државе.²⁰

Национална политика Комунистичке партије Југославије је доживела разне трансформације у бурном времену прве половине 20. века. Под њеним утицајем свакако се нашао и Јован Марјановић који је у Народно-ослободилачку борбу ступио већ 1941. године.

---

²⁰ Исто, 219, 241, 262 - 268.

3. Најзначајнија дела Јована Марјановића и национално питање

После Другог светског рата Јован Марјановић је заузимао високе друштвене позиције попут начелника Историјског одељења Централног Комитета Комунистичке партије Југославије и директора Државног архива Федеративне Народне Републике Југославије. Поред ових позиција предавао је на Вишој политичкој школи “Ђуро Ђаковић”, а потом је прешао на Филозофски Факултет. Фокус његовог научно - истраживачког рада био је период Другог светског рата. Велику пажњу скренуо је својим истраживањем о четничком покрету, те његовом лидеру Драгољубу Михаиловићу.²¹

3.1. “Дража Михаиловић између Британаца и Немаца”

Једно од таквих дела је *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца* које је издато 1979. године у Загребу. У њему је професор Марјановић темељно истражио и анализирао везе Драгољуба Михаиловића и његовог четничког покрета са Британцима и Немцима, те њиховима сарадницима. Те везе јесу били тасови са којима је вођа четника вагао између две стране, како би извукао максимум за своје интересе и циљеве. Он се фокусира на међународно признање, борбу против партизанских јединица, али и идеје о искрцавању савезника или стварању коридора ка Јадранском мору, за четничке формације. Национално питање није предмет разматрања у делу, али се спомиње посебно у уводном делу где се приказује стање у Краљевини Југославији, те слика четника и њихових организација у њој. Наводи се да су четничке организације великосрпске оријентације, тако да је сам покрет по себи великосрпски. Он ће се усавршити доласком некадашњих

---

²¹ Мала енциклопедија Просвета, 520.

грађанских политичара, пре свега Драгише Васића, који су и даље имали везе са југословенском владом у избеглиштву. Ипак, за тему нашег рада најбитнији података налази се на 59. страници ове монографије. Свесно или несвесно, професор Марјановић је дао дефиницију проблема националног питања у Краљевини Југославији. Он наводи да је велики државни проблем *“нерешено национално питање тј. великосрпско угњетавање великог броја народа и народности Југославије.”* Раније смо у раду показали становиште да је великосрбизам одлика великосрпске буржоазије и двора (која је јасно представљена у наредном анализираном делу *Наш ослободилачки рат и народна револуција 1914 - 1945*, у којем аутори тврде до од двора *“произилази великосрпска буржоазија”*) стога национално питање можемо везати и за диктатуру, и за уређење државе, и за капиталистички систем у коме оперише буржоазија... Дакле, овом тврдњом национално питање далеко превазилази оквири односа између нација у држави и њихових права. Поставља се питање шта тачно чини националну слободу једног народа у држави, али и шта је то што чини један народа угњетаним.²²

3.2. “Наш ослободилачки рат и народна револуција 1914 - 1945”

Дело *Наш ослободилачки рат и народна револуција 1914 – 1945* професор Јован Марјановић објавио је заједно са историчарем Пером Морачом 1958. године у Београду. У делу није јасно раздвојено ко је био задужен за који научни део, стога ћемо га посматрати као целину. Као што и сам назив говори, акценат је стављен на ратна збивања у току Другог светског рата на простору Краљевине Југославије, те успостављању власти Партије. Монографија је обогаћена разним прилозима у виду мапа, скица, статистичких табела и слика из ратног периода. Национално питање доминира у првим поглављима у којима се даје приказ стања у Краљевини Југославији пре рата, које се не разликује

---

²² Јован Марјановић, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, 17, 59;

Јован Марјановић и Перо Морача, *Наш ослободилачки рат и народна револуција 1914 - 1945*, Београд 1958, 12.

битније од становишта Партије. Аутори сматрају да од двора “произилази великосрпска буржоазија” која је бројним аферама стекла огромно богатство, те га користи у политичке сврхе.²³ Централистички систем уређења државе није само средство којим се спроводи хегемонизам, већ хегемонизам сам по себи. Идеја о једном народу приказана је као неприродна која уместо да уједињује народ, она ствара притисак на њега. У том погледу сматрају да додатни набој стварају црквене организације. Латентност политичког система осликавају сукоби делова буржоазије, попут убиства у Народној Скупштини или краљево одбацивање Николе Пашића. Излазак из овакве ситуације једино је могућ у пуној равноправности југословенских народа, које би ставило тачку на националне проблеме. У ситуацији оштре националне тензије, екстремистички покрет Хрвата, усташе, сматрају читав српски народ одговорним за злодела великосрпске буржоазије. Због тога Партија позива српски народ “да раскринкају пред народом сву владајућу капиталистичку клику која је кривац за трагедију српског народа”.²⁴ Овде се види да узроке проблема и неслоге, можемо рећи сукоба, аутори виде у старом, капиталистичком систему, који је као такав погодан за искоришћавање, те угњетавање другог. Дакле, само променом система могуће је изаћи на крај са проблемима који оптерећују државу. Из претходних поглавља јасно смо приказали како је Партија видела тај пут до решења. Не можемо да наведемо податак по коме је војвођанским комунистима дат задатак да сузбију народне мржње, не наводећи тачно између кога. Ово наређење јасно говори да је национална нетрепеливост између свих народа била висока. У даљим поглављима књиге није детаљније расправљано о националном питању, те је акценат стављен на оружану борбу и њен успех под вођством Партије.²⁵

3.3. “Устанак и народно-ослободилачки покрет у Србији 1941. године”

Када се 1963. године ова монографија нашла на књижевним полицама, представљала је прво веће научно - истраживачко, синтезно дело о првој години устанка у

---

²³ Јован Марјановић и Перо Морача, *Наш ослободилачки рат и народна револуција 1914 - 1945*, 12

²⁴ *Исто*, 39;

²⁵ *Исто*, 9 - 18, 13-14, 27-31, 39

окупираној Србији. О претходним радовима на ову тему аутор је дао темељан приказ у предговору овог дела. Тема је, као што је и видљиво из наслова, прва година устанка у окупираној Србији. Значај овога дела огледа се у томе што се поред припреме и оружаног устанка под руководством Комунистичке партије Југославије, аутор бави и другим антифашистичким покретом на простору окупиране Србије - четничким. Управо у њему проналази остатке некадашње државне апаратуре која, у виду политичара некадашњих грађанских странака, долази на Равну Гору. Доласком Драгише Васића, Младена Жујовића, Пере Слепјевића и осталих, уобличен је политички програм четничког покрета који је великосрпски. У њему аутор види наставак политике старог система који је оваквом политиком притискао остале народе, те стварао проблеме. Овај програм је тежио хомогеној српској држави, а потом даље образовању Југославије. Дело се дотиче владе генерала Милана Недића под окупатором, за коју се каже да је састављена од дела буржоазије која је заинтересована за гашење устанка. Она је тражила место Србије у новом окупаторском систему, те у њој нема велике расправе о осталим нацијама. Она је квинслиншка влада која плови у интересима окупатора и нестаће заједно са њим. Даље у делу аутор наводи разлике у партизанској и четничкој борби, али акценат је првенствено на војној тактици. Мотиви, ниво акције и начин организације слободне територије прве године устанка су темељно приказани као узроци касније победе. У тешким ратним дешавањима прве године устанка у Србији, национално питање није било на листи приоритета комунистичког покрета отпора.²⁶

3.4 “Београд”

Професор Јован Марјановић је иза себе оставио и капитално дело о престоници некадашње државе. Дело *Београд* издато је 1964. године управо у Београду. На укупно 391 станици ове монографије, професор Марјановић се бавио догађајима који су се збивали у престоници током Другог светског рата. Уводни део даје кратак приказ стања главног града

---

²⁶ Јован Марјановић, *Устанак и народно-ослободилачки покрет у Србији 1941. године*, Београд 1963, 180-181; 187-189.

Краљевине Југославије, те развој социјалистичке и комунистичке идеје у њему. У њему доминира отпор радничког становништва против централизма и буржоазије, који грађанске опозиционе странке приписују себи, стога целокупан народ Краљевине Југославије види Београд као извор свих проблема, на челу са двором и великосрпском буржоазијом. Овакво стање је доприносило антагонизму међу народима, што се свакако односило и на национално питање. У герилској борби против окупатора истицан је значај интернационализма, који пропагира Комунистичка партија Југославије, у односу на великосрпске и усташке елементе. У првомајском прогласу 1941. године у Земуну комунисти су истицали да једино братска борба народа Југославије може извојевати победу над окупатором, те да се борба мора повести и против квинслинга који распирују националну мржњу, од које само они имају корист. Управо је аутор највећи део ове монографије посветио борби против окупатора и његових помагача, у којој доминира идеја равноправности народа. Ефекат ових акција довео је до неуспешног покушаја квинслиншке владе да 1944. године регрутује нове снаге међу омладином. Са друге стране, аутор наводи да је Савез комунистичке омладине Југославије после ослобођења морао да преузме улогу борбе против остатка великосрпске политике. Ово нам јасно говори да своју националну политику комунисти нису могли, и поред упорне борбе, у целости спровести на територији главног града. На крају крајева, у овом делу, национално питање се посматра кроз призму борбе против окупатора. Дакле, окупатор је својим поступцима тежио да распирује националну мржњу у своју корист док су, са друге стране, комунисти нудили алтернативу заједничке борбе без обзира на националну, верску или неку другу припадност.²⁷

3.5. “25 година Социјалистичке Југославије”

У Београду је 1968. године издата монографија са циљем да обједини 25-огодишњи период нове државе. Дело *25 година Социјалистичке Југославије* је писана од стране групе аутора, у којој је професор Марјановић био задужен за део *Народноослободилачки*

---

²⁷ Јован Марјановић, *Београд*, Београд 1968, 10-14, 78-80, 197, 306-310, 355

рат и социјалистичка револуција 1941 - 1945. Приказали смо раније радове професора Марјановића, где видимо да је био врсни познавалац ратних дешавања на простору Југославије током Другог светског рата. Због тога се и у овој монографији он највише бави ратним прилика, њиховим узроцима, токовима и последицама. Оне почињу краткотрајним и трагичним Априлским ратом, те прелазе на припреме оружаног устанка и његовог развитка. У овом делу више пажње је посветио међународном признању партизанског покрета отпора него раније. Расправе о националном питању нису у фокусу овога дела, те се спомињу у оквиру циљева комунистичког покрета - пуне равноправности народа и федералног принципа уређења. Новина у овој монографији је приказ биланса победе партизанског покрета у виду војске, народа, финансија и осталог. Овим је професор Марјановић покушао, макар донекле, да читаоцима приближи размере страдања југословенског народа током крвавог светског сукоба.²⁸

3.6. “Конгреси наше Партије”

Дело *Конгреси наше Партије* професор Марјановић је приредио заједно са Слободаном Босиљчићем 1965. године. Идеја је била да се направи синтеза свих конгреса, али и поједине земаљске конфереције. Оно је одрађено у виду мноштва слика учесника, њихових говора и разних факсимила. Дакле, ово је првенствено визуелно дело у којем, осим појединих цитата и говора, нема научног писаног текста, стога ни помена о националном питању. У одабраним цитатима говора разних комунистичких актера, акценат је на борби кроз коју је партија прошла и искуству, те охрабрујућим погледима на будућност. На крају овог дела налази се статут Комунистичке партије, у којем нам је, за тему овог рада, битан поглед на национални и социјални развитак. Наглашава се да они морају бити повезани, те не искључују један другог. Овај приступ комуниста је врло битан

---

²⁸ 25 година *Социјалистичке Југославије*, Београд 1968, 110 - 180;

за део територије Југославије, због ког ће професор Марјановић ући у сукоб са решењима које је донела Партија, за Косово и Метохију.²⁹

---

²⁹ Јован Марјановић и Слободан Босиљчић, *Конгреси наше Партије*, Београд 1965, 310.

4. Отпор према владајућој политици и искључење из Партије

Професор Марјановић је постављен за сталног професора на Филозофском факултету у Београду 1963. године. Првих година предавао је Историју 20. века да би потом био један од оснивача катедре за “Историју Југославије 1918 - 1978” године, где је наставио свој професорски рад. Управо су се тих година у комунистичкој Југославији одигравали крупни политички земљотреси, који ће дубоко погодити југословенско друштво као и професора Марјановића лично.³⁰

Наиме, током усвајања Петогодишњег друштвеног и привредног плана на површину су избили сукоби међу члановима Савеза Комуниста Југославије, које можемо свести на сукоб између две струје вођења државе - централизма и децентрализма. Један од највиших и најутицајнијих партијских радника који је сматрао да држава мора да буде централизована јесте Александар Ранковић, уједно и начелник Службе Државне Безбедности. Са друге стране, за, условно речено, вођу децентралистичког уређења државе стајао је, такође истакнути партијски радник, Едвард Кардељ. До ерупције сукоба дошло је на Брионском пленуму 1. јула 1966. године, када је Александар Ранковић, тада потпредседник Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и секретар Централног Комитета Савеза Комуниста Југославије, смењен са свих дужности. Повод за то је била “афера прислушкивања” према којој је једна резиденција председника државе Јосипа Броза Тита била озвучена и прислушкивана разним апаратима. После овог судбоносног пресека у Савезу Комуниста Југославије, започета је борба против “ранковићештине” тј. кадрова који су подржавали погледе Александра Ранковића. Према

---

³⁰ *Мала енциклопедија Просвета*, 520;

Јован Марјановић, *Устанак и народно-ослободилачки покрет у Србији 1941. године*, 568.

Добрица Ћосићу, долази до стаљинизације Партије, против које су се са толико жара борили пре две деценије раније.³¹

За делатност Александра Ранковића и његове Службе Државне Безбедности посебно се везују догађаји који су се одигравали на Косову и Метохији после Другог светског рата. Те догађаје, попут “призренског процеса” или велике акције сакупљања оружја, албански кадрови су приказивали као сурове, те су их користили као средство за остваривање својих интереса, пре свега проширења надлежности аутономије до статуса републике. Централни Комитет Србије је, под вођством Данила Кекића, одмах по завршетку Брионског пленума образовао комисију на којој је осуђена фракција и велкосрпски национализам на Косову предвођен управо Александром Ранковићем. Падом Ранковића и његових кадрова наступила је нова ера у захтевима албанског руководства.³²

Управо због таквог стања у Аутономној покрајини Косово и Метохија, заказана је 14. седница Централног Комитета Савеза Комуниста Србије, 29. маја 1968. године. Главна тачка дневног реда је била- задаци Савеза Комуниста Србије у оставривању политике националне равноправности у Савезној Републици Србији. На седници је дискутовано о томе да права Албанаца на Косову и Метохији нису равноправна другима, те су се тражила решења како да се то поправи. Идиличну дискусију прекинуо је “честити” професор Филозофског Факултета др Јован Марјановић.³³ Свој говор почео са тврдњом да је јединство како Савеза Комуниста Југославије, тако и Савеза Комуниста Србије, један од важних услова за решавање националних проблема. Међутим, да ли се “унутар њега деле по националној припадности, или су чврсто уједињени, комунистичким, револуционарним циљевима, а не националним интересима?” Професор Марјановић је овде јасно упитао да ли су национални интереси однели превагу над интернационалним. Јасно је схватио да некадашње чврсто јединство комуниста почиње лагано да пуца по националним шавовима. Он наставља “нације, разуме се, постоје, али треба да постоји и комунистичка свест. Она треба да нас уједињује јаче од националне свести.”. Нема сумње да је професор Марјановић приметио да нација полако потискује комунизам. Он не негира њихово постојање, али свакако доводи у сумњу комунистичку свест која је један од

31 Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918 - 1988*, Београд 1988, 380-388;

Добрица Ћосић, *Пишчеви записи*, Београд 2001, 204.

32 Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918 - 1988*, књ. 3., 382-388;

33 Добрица Ћосић, *Пишчеви записи*, 327.

кохезивних фактора целе државе и друштва. Даље у излагању навео је да је у преднацрту статута Савеза Комуниста Словеније наведено да је она национална организација која тим чином *федерализује* јединство Савеза Комуниста Југославије, што се свакако одражава на аутономије унутар Савезне Републике Србије. Њега су зачудиле одлуке и компромиси републичких руководилаца, који су несумњив показатељ да јединство унутар Савеза Комуниста Југославије слаби. Албанце је критиковао да су *више забављени правима за аутономну покрајину и национаним амблемима и обележјима, него појавом да се због теешке националне атмосфере на Косову и Метохији повлачи део староседелачког српског и црногоског живља, наручито интелигенције*. Нагласио је *националистичку делатност* Српске православне цркве, али је и одбацио тврдње да би српски народ, као најбројнији, требало да има посебне обавезе у држави. Нагласио је да Срби не желе да експлоатишу друге, те да је недопустиво да се не остварују национална права Срба док на другој страни имамо обрнути процес код појединих народа. Своје излагање је завршио закључком да *у самом Савету Комуниста Југославије нешто није у реду са схватањима о појединачним националним основама и о јединству југословенских комуниста уопште*, наводећи примере бесмисла проглашења Муслиманске нације и организовања Симпозијума црногорске културе.³⁴

После професора Марјановића реч је преузео књижевник Добрица Ћосић, који је такође критиковао владајућу политику. Анализирајући ситуацију на Косову и Метохији, Ћосић је критиковао *шовинистичко расположење у шиптарској нацији*, који су користили аутономну покрајину као средство за остваривање националних циљева. Окупљенима није требало пуно да проспу низ негативних критика на излагање професора Марјановића и књижевника Ћосића. Први се јавио за реч Добрислав Радосављевић Боби наводећи да су они причали са *пуно полуистина, без озбиљног повезивања чињеница, примитивно и шупљоглаво*. Професору Марјановићу је одговорио да су комунисти у исто време и кумунисти и Срби, Албанци, Хрвати или било којој нацији да припадају. У том тренутку на кратко је прекунута седница. Пред наставак седнице професор Марјановић и књижевник Ћосић су тотално бојкотовани од стране својих колега. Они су једини седели одвојено од другова, док је професор Марјановић био видно узнемирен. Он није могао да

---

34 Архив Србије, *Стенографске белешке са 14. седнице СКС, 29.5.1968, Ћ-2, К-4;*

Миломир Галатовић, *Бурна времена, Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966-1969*, Београд 2018, 122, 124 - 133.

упише своје име на папир за присуство седници, те је замолио Добрицу Ћосића да то уради уместо њега. У поновној дискусији професор Марјановић је изразио запрепашћење о тешким критикама на његово излагање, додајући да ни реч није дискутовано о утврђеним проблемима. Оцене о његовој необавештености је одбацио тврдњом да је информације добио од низа људи са простора Косова и Метохије. Седница је завршена закључцима да *ставови ових другова изложени у овој дискусији објективно подстрекавају национализам, сеју сумње и воде нарушавању јединства у Савезу комуниста*. Њихово излагање је осуђено, уз напомену да је њихова одговорност *утолико већа што су обојица дугогодишњи чланови Савеза комуниста*, те да њихово понашање може штетити јавном угледу комуниста. Због њиховог неслагања са званичном партијском линијом, обојица су једногласно искључени из Савеза Комуниста Југославије.³⁵

После ових бурних догађаја, професор Јован Марјановић се посветио науци. Прешао је на Балканолошки институт где је радио заједно са др Васом Чубриловићем. После дуже болести, професор Марјановић је преминуо 1981. године у Београду.³⁶

---

35 Добрица Ћосић, *Пишчеви записи*, 326 – 330;

Савез комуниста у борби националну равноправност, Београд 1968, 314 – 315;

Миломир Галатовић, *Бурна времена, Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966-1969*, Београд 2018, 122, 124 - 133.

36 Јован Марјановић, *Устанак и народно-ослободилачки покрет у Србији 1941. године*, Београд 1963, 568.

5. Закључак

У комунистичкој Југославији тензије међу народима смиривала је централизована државна управа, али њеном децентрализацијом после Брионског пленума 1966. године, национално питање поново је дошло у фокус дневне политике. Професор Филозофског Факултета Јован Марјановић је јасно уочио да овај процес омогућава да се, под плаштом остваривања националне слободе, заправо остварују већа државна и управна овлашћења на штету других народа. Приврежен комунистичким интернационалним идеалима није могао мирно гледати овај разарајући процес. Неки су градили своје каријере на њему, други га просто ћутке прихватили, јер нико није смео да противречи Партији. Међутим, велике људе, који су принципијално везани за своја уверења и идеале, не може да саплете страх. Један од њих је и професор Марјановић који се није кукавички покајао после свог излагања. Он је морао да отвори питање о комунистичкој националној равноправности, не из своје личне користи, већ због користи југословенског друштва. Истрајао је у својим ставовима не да би пркосио Партији, већ да би указао на њене проблеме, те да би је учинио бољом. Професор Марјановић се борио за њу, од ратних ровова па до седничких клупа, те то чинио до последњег дана његовог чланства.

Нажалост, у историографским делима професор Марјановић није посветио више критике националном питању. Он је следио теорију о великосрпском угњетавању, посебно за време Краљевине Југославије, протеклу из политичких ставова Комунистичке партије Југославије. Ипак, национално питање није био фокус његовог научног стваралаштва. Својим педантним истраживачким радом о збивањима на југословенском простору у току Другог светског рата свакако заузима битно место у југословенској историографији.

6. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архив и фондови:

1. Архив Србије, *Стенографске белешке са 14. седнице СКС, 29.5.1968*, Ђ-2, К-4.

Објављена архивска грађа:

1. Бранко Петрановић и Момчило Зечевић у “*Југославија 1918 - 1988. Тематска збирка докумената*”, Београд 1988.
2. *Савез комуниста у борби за националну равноправност*, Београд, 1968.

Литература:

1. Милош Ковић, *Срби 1903 - 1914: историја идеја*, Београд 2015.
2. Милорад Екмечић, *Стварање Југославије: 1790 - 1918 2*, Београд 1989.
3. Јово Бакић, *Идеологије југословенства између српског и хрватског национализма 1918 – 1914*, Зрењанин 2004.
4. Ђорђе Станковић, *Србија 1914 – 1918: ратни циљеви*, Нови Сад 2014.
5. *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд 1985.
6. Јован Марјановић и Перо Морача, *Наш ослободилачки рат и народна револуција 1914 - 1945*
7. Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918 - 1988, књига 1*, Београд 1988
8. Јован Марјановић, *Устанак и народно-ослободилачки покрет у Србији 1941. године*, Београд 1963.
9. Јован Марјановић, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, Загреб 1979.
10. Јован Марјановић, *Београд*, Београд 1968
11. Јован Марјановић и Слободан Босиљчић, *Когреси наше Партије*, Београд 1965.
12. *25 година Социјалистичке Југославије*, Београд 1968
13. Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918 - 1988*, Београд 1988.
14. Добрица Ћосић, *Пишчеви записи*, Београд 2001.

15. Миломир Галатовић, *Бурна времена, Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966-1969*”, Београд 2018